

6. STRUČNÝ NÁRYS DĚJIN DĚJEPISECTVÍ

Starověk a křesťanský středověk

Marc Bloch v *Obraně historie* kritizuje mýtus počátků, snahu historiků hledat příčiny zkoumaných jevů až k nějaké prapříčině, a začínat tak vyprávění vskutku „od Adama“. Neexistují universální příčiny a minulost nelze vtěsnat do přehledné kauzální řady příčin a následků. Neznamená to, že by historici měli na stanovování východisek dějinných procesů zcela rezignovat, Bloch pouze upozorňuje na pochybenost představ ztotožňujících zvolený výchozí bod s příčinou následujících jevů. Kdy jindy si připomínat jeho slova než u samotných počátků dějepisectví? Význam Hérodotových Dějin, jež začínají tradiční řadu historických prací, nelze popřít, neměli bychom však kvůli tomu přehlížet jejich pozadí.

Nezbytnými podmínkami vzniku dějepisectví jako samostatného oboru lidského myšlení jsou uvědomění si historicity lidské existence a hláskové (alfabetické) písmo, jež oproti ostatním systémům písma umožňovalo odpovídající zachycení řeči a myšlenek, a tedy i přesnější grafickou fixaci uplynulých dějů. Hláskové písmo se rozvíjí v řeckém prostředí 9.–8. století př. n. l. a po několik následujících staletí krystalizuje do formy monumentálního písma, které se již blíží dnešní abecedě. Kritickou reflexi rozvoje písma, jež údajně znevažovalo pravé vědění uchovávané v paměti, zanechal ještě v první půli 4. století př. n. l. Platón v dialogu *Faidros*. „*Tato nauka zanedbáváním paměti způsobí zapomínání v duších těch, kteří se jí naučí, protože spoléhající na písmo budou se rozpomínat na věci zevně, z popudu cizích znaků, a ne zevnitř sami od sebe, nevynalezl jsi lék pro paměť, nýbrž pro upamatování. A co se týče moudrosti, poskytuješ svým žákům její zdání, ne skutečnost; neboť stanouce se sčetlými bez ústních výkladů, budou působit zdání, že jsou mnohoznaří, ačkoli budou většinou neznalí,*“ vkládá řecký filosof svou kritiku do úst krále Thamuse.

Pokud je u písma nejstarší vývoj relativně zřetelný, počátky historického vědomí u archaických společností představují podstatně náročnější téma. Díky výzkumům antropologů a etnologů víme o pojmání minulosti u společností považovaných za „bezdějinné“, díky pracím Jana Assmanna pak o přístupu k minulosti u společností, jež

například český filosof Jan Patočka označil za „předdějinné“. Kulturní paměť se však vzpírá filosofickým spekulacím a také Chetitě, Egypťané či Izraelité si byli vědomi svých předešlých dějin, jen jejich přístup k nim se lišil od pozdějšího „historického“ a minulost byla ztvárňována odlišným způsobem, ať již ve formě zákoníku, kánonu egyptského chrámu nebo posvátných knih. Tento stav se ale začíná na přelomu 8. a 7. století př. n. l. měnit.

Jedním z příznaků změny je nepochybně Hésiodův výklad dějů od zlatého věku k železnému, který je právem označován za jednu z prvních filosofí dějin. Pokusy o kritické uchopení minulosti ale zřejmě vycházejí ze zážitku setkání s jinými kulturami. Nové řecké obce, zakládané na maloasijském pobřeží, nevrůstaly jako domovské osady z tradicí udržovaných zakladatelských mýtů, nýbrž musely hledat smysl své existence během setkávání s odlišnou perskou kulturou. Z půdy setkávání a střetů vyrůstají též *Dějiny (Historiés apodexis)* Hérodota z Halikarnássu (kolem 484 – po 430 př. n. l.), kterého později Cicero nazval *pater historiae*, otec dějepiscectví. Svým rozsahem a v úvodu formulovaným záměrem nalézt objektivně doložitelný základ nepřátelství Peršanů vůči Řekům, a to bez ohledu na tradovaná vyprávění, se nepochybně řadí na počátek přehledů dějepisných prací, uspořádáním jde ještě o práci kombinující historický a „etnografický“ přístup (což je jeden z častých rysů předmoderního dějepiscectví). Oproti tomu o něco mladší Thúkýdidovy *Dějiny peloponéské války* již představují pečlivě zvládnutý pokus o historické uchopení nedávné minulosti, byť pokus motivovaný snahou o osobní obhajobu, neboť Thúkýdídés (kol 470/460 – poč. 4. století př. n. l.) je sepisoval v thráckém vyhnanství, kam se uchýlil před obviněním, že selhal při obraně města Amfipolis proti spartskému vojsku. Podobně jako Hérodotos předeslal i on svému dílu metodologický úvod, po němž uceleně v chronologickém sledu pojednal dvacet let válek mezi Athénami a Spartou.

Rozmáchlost a pestrost Hérodotova vyprávění proti sevřenému výkladu Thúkýdidovu využil nedávno D. Kelley k postulování dvou linií historické práce od starověku dodnes, první hérodotovské – kulturněhistorické, syntetizující, druhé thúkýdidovské – politické, analyzující. Jakkoliv jsou různá schémata, vkládaná na tisíciletí dějin oboru, často svazující a omezující, má Kelleyho rozlišení své funkční opodstatnění a budeme se na něj i dále odvolávat. A rovnou již v souvislosti s přesunem centra historického psaní z Řecka do Říma během 2. století př. n. l. Spojnicí obou světů je vzdělaný Řek Polybios (poč. 2. století př. n. l. – před 120 př. n. l.), který navazuje na thúkýdidovskou linii politických dějin, k níž přidává jako nezbytnou podmínku vlastní politickou praxi a znalost ústav (tj. politických uspořádání) jednotlivých zemí. Polybios formuluje – oproti Hésiodově úpadkové – cyklickou filosofii dějin, založenou na přirozeném nahrazování přežilých ústav

dokonalejšími. Ani Řím, zažívající právě éru rozmachu, tak není podle něho věčný.

Republikánský a císařský Řím dal vzniknout desítkám dějepisných děl. Těžko mezi nimi nalézt vhodnějšího reprezentanta hérodotovské linie než *Dějiny Říma* (*Ab urbe condita*, tj. od založení města) Tita Livia (59 př. n. l. – 17 n. l.), rozmáchlé vyprávění, jež si kladlo za cíl „zachovat znamenité činy předního národa světa“ a „obnovit paměť událostí“. Literární kvality díla a stovky vypointovaných historek, jež se na jeho stranách nacházejí, se postaraly o oblibu Liviových dějin v následujících staletích, na kritické zhodnocení sebraného materiálu však autor vědomě rezignoval. A koho jiného uvést jako příklad thúkýdidovské tváře oboru než Tacita (asi 55 – kol 120)? Jak jeho *Dějiny*, věnované flaviovské dynastii, tak *Letopisy*, pojednávající o ožehavé době od Tiberia po Nerona, představují netoliko soustředěný výklad politických událostí, ale stejnou měrou i úvahy o nedávno minulých dějích a o úloze historika. Nastavenou maximu psát „bez jakéhokoliv zaujetí“ sice Tacitus nedodržel, pojmenoval však řadu problémů, které provázejí dějepisectví dodnes, ač Liviovy obluby až do doby renesance nedosáhl. Otázku „jak psát dějiny“ si skryt za satirickou maskou kladl ve 2. století n. l. též Lúkiános ze Samosaty, nejen v nevelkém stejnojmenném dílku, které obsahuje hlubší postřehy k ztvárnění minulosti než velká část tehdejší dějepisecké produkce.

Při souborném pohledu na necelých tisíc let starověkého dějepisectví můžeme vymezit několik základních charakteristik, z nichž většina bude provázet psaní dějin též v průběhu středověku. Historická díla starověku nahrazovala zakladatelské mýty obcí, „racionalizovala“ je, a proto postupně stavěla hranici mezi světem bohů a světem lidským. Přes kritiku mytografie však starověké dějepisectví zůstávalo nástrojem vytváření systému víry, byť odlišného od předešlých dob. Jak výstižně napsal P. Veyne, „to čím historie byla, je jako skrytá část ledovce, která je tak velká, že už jde o jiný ledovec“. Místo cyklického zpřítomňování mýtu nalézá historie pevný bod v založení obce, obecněji pak jde o hledání počátku dějů ve spleti rozdílných tradovaných vyprávění. Kvas kultur v prostoru východního Středomoří si přímo vynucoval prokládání historického výkladu „etnografickými“ pasážemi, které jako v případě Hérodotově snadno přerostly do celých knih (a nemuselo jít jen o setkávání s odlišnými kulturami, stačí vzít do rukou Pausániovo *Cestování po Řecku*); podobně tomu bylo během římské expanze. V římském období se ale dějepisectví stává romanocentrickým, dějiny Říma jsou dějinami celého (známého) světa. Římští autoři se rovněž netají pojmáním dějepisectví jako nástroje výchovy ke ctnostem, historie se tu skutečně stává učitelkou života – ale i toho, jak úspěšně vládnout (což bude o více jak tisíc let později inspirovat N. Machiavelliho). Ačkoli Aristotelés rozlišoval historii jako nauku o tom, co bylo, a básnictví, jež se zabývá tím, co být mohlo, a kladl proto básnictví výše, stala se historie součástí rétoriky a byla poměřována

literárními měřítky, kterým dějepisci přizpůsobovali formu a obsah vyprávění.

Dědictví starověkého dějepisectví bylo po rozdělení římského impéria a zániku jeho západní části udržováno ve východořímské (byzantské) říši. I zde ale podléhalo změnám, jež přineslo křesťanství. Rozmach nového náboženství výrazně ovlivnil koncepcce času a filosofii dějin. Byť již řečtí a římsští historici pojímali čas lineárně, jako pravidelné kontinuum, s díly sv. Augustina (354–430) *O Boží obci* a autobiograficky laděnými *Vyznáními* byl položen základ křesťanského konceptu času jako Božího výtvaru, linearitu uzavřené mezi akty stvoření a posledního soudu, a v principu nečasové věčnosti (snad dostatečně proslaveny jsou Augustinovy výroky „*Co jest tedy čas? Vím to, když se mne naň nikdo netáže; mám-li to však někomu vysvětlit, nevím*“; a odpověď na otázku, co dělal Bůh před stvořením času – tvořil peklo pro ty, kdo se takto ptají). Augustinova představa dvou obcí, dočasné pozemské a věčné nebeské, se též stala ústřední myšlenkou křesťanské filosofie dějin. Asi nejsložitější otázkou, jež je s tímto nadčasovým a stále aktuálním autorem spojena, však je, kterak přimět studenty, aby jeho díla znovu četli.

Prosazení nové filosofie dějin si nezbytně žádalo i nové přístupy k periodizaci dějin. Augustinus, jeho současníci a následovníci se pochopitelně inspirovali jak římským, tak starozákonním dědictvím, a tak se prosadily tři hlavní přístupy k periodizaci: triadický kosmologický (přírodní doba, čas Božího zákona a poté od příchodu Krista čas milosti), alegorický (podle stvoření světa v šesti, resp. sedmi dnech) a biologický (*mundus senescit*, svět stárne jako člověk v sedmi obdobích). Vlivem fascinace trojičními schématy převládaly až do novověku triadické periodizační systémy; stejně tak můžeme konstatovat, že až do novověku se udrželo pojetí dějin teleologické (tj. že dějiny směřují k nějakému cíli), eschatologické (tímto cílem je spása) a providencialistické (jsou vedeny Boží prozřetelností). Nepřekvapí proto příliš, že prvá významnější díla křesťanského dějepisectví představují dějiny církve a osudy jejích mučedníků, jak je tomu např. v *Církevních dějinách* Eusebia z Caesareje (ca 263–339), které se staly jedním z nejoblíbenějších historických děl středověku a patřily i k prvním tištěným knihám po vynálezu knihtisku.

Historici pochopitelně patřili mezi vzdělance své doby, udržování úrovně klasické vzdělanosti se ale začalo komplikovat již v posledních letech existence západořímské říše, natož pak v dramatických stoletích, kdy se Evropa proměňovala vlivem nově příchozích kmenů. Roli nositele a uchovatele vzdělání, systematizovaného v triviu a kvadriviu sedmera svobodných umění, převzala v západní a střední Evropě církev, a až do vzniku universit platilo jednoduché rozlišení *litteratus*=klerik, *illitteratus*=laik. Monopol na vzdělání byl rovněž monopolem na dějiny. Učenci vycházející z klášterních a kapitulních škol vytvářeli základní charakteristiky středověkého křesťanského

dějepisectví. Předním z nich je topika, užívání ustálených obrátů, epitet, rétorických figur i celých popisů určitých situací podle schémat, jež si osvojili během memorování klasických textů. Historie nadále tvořila součást rétoriky a byla posuzována jako literatura. To se ovšem týkalo kronikářství, nikoli analistiky (letopisectví), jehož cílem bylo zachovat pro paměť budoucnosti významné činy a události. Také středověké dějepisectví provázel mýtus počátků a vyprávění vesměs počínala důležitými biblickými událostmi, případně vycházela od mytických předků rodu či od zakladatelského aktu. Ztvárnění minulosti na foliích středověkých kronik není vedeno snahou o zjištění pravdy, nýbrž o vytvoření normativní minulosti – takového obrazu dějů, jak měly dle mínění autora správně proběhnout (proto jsou např. rytířům, kteří se potkají v bitvě, vkládány do úst dlouhé ušlechtilé promluvy). Pravda je Bůh, a netřeba ji tedy objevovat, stačí odkrýt závoje, jež ji skrývají lidským očím. Proces zjišťování pravdy tu představuje mentální operaci, jíž se lze oddávat v tichu klášterních cel či skriptorií, nikoli proces empirického zjišťování.

Prvá díla křesťanského středověku se zaměřila na církevní dějiny, v 6.–8. století je následovala skupina kronik zabývajících se etniky, která budovala v kdysi římské Evropě nové říše. Zakladatel středověké encyklopedistiky Isidor ze Sevilly psal o králich Gótů, Vandalů a Svěvů, Řehoř z Toursu o Merovejcích a „činech Božích skrze Franky“ (*gesta Dei per Francos*), záměr Bedy Ctihodného pojednat o christianizaci Anglie se změnil v dějiny Anglů a Sasů, Paulus Diakonus zanechal svědectví o Langobardech v severní Itálii, Prokopios z Caesareje o válkách byzantských císařů s Góty a tak bychom mohli pokračovat dále. S výjimkou pasáží věnovaných bájným počátkům jde vesměs o díla věnovaná přítomnosti a nedávné minulosti, s výjimkou ctihodného Bedy, který si nechával provádět pramenné rešerše i u římské kurie a podroboval zprávy nejjemnější kritice (*subtilissima examinatio*), o práce sice ovlivněné bohatým kulturním dědictvím antiky, avšak po Liviově vzoru mísící historiky rozličné důvěryhodnosti a hledící spíše k literární a výchovné stránce textu.

Karolinské reformy jako by vzaly středověkým učencům sílu k velkým kronikářským podnikům, o to více kvetla analistika. Zrod nástupnických říší na troskách karlovské a vznik nových království a knížectví ve střední, východní a severní Evropě vytvořil podmínky pro další vlnu kronik konce 10.–12. století, věnovaných tentokrát „národům“ a legitimizujícím jejich vládnoucí dynastie. Richer z Remeše ospravedlňoval nástup Kapetovců ve Francii, Gallus Anonymus postavil svou kronikou jeden z pilířů piastovské moci v Polsku, totéž učinil Kosmas pro Přemyslovce, Nestorův letopis zachoval cenné zprávy o počátcích křesťanství v Kyjevské Rusi a výčet by opět mohl dlouho pokračovat. Výjimkou potvrzující pravidlo jsou historická díla Komnenovců, byzantské vládnoucí dynastie 11.–12. století. V době sepsání těchto kronik ale Evropa procházela hlubokou

proměnou, jež zasahovala všechny oblasti života, od hospodářství po intelektuální život. Pro dějepiscectví představoval jednu z podstatných změn vznik universit, který přinesl laicizaci vzdělání, nové myšlenkové podněty a zrod „středověkého intelektuála“; v neposlední řadě pak též vznik dějepisných děl v národních jazycích.

Spektrum historických prací se pronikavě rozšiřovalo, byť stále v základních žánrech kronika (resp. letopisy) a *vita*, kam vedle nemnohých autobiografií, z nichž si zaslouží zmínku díla Guiberta de Nogent a Karla IV., patřily především legendy, jež se od prvotní funkce oslavy světce a víry posouvaly v pozdním středověku k literárnímu pólu. „Své“ dějiny chtěly znát i nové společenské skupiny, jakými byli měšťané, rodové kroniky byly sepisovány pro šlechtické rody, na francouzském a anglickém královském dvoře se od druhé poloviny 13. století rozvíjí dvorské kronikářství, které se neúspěšně pokoušel přesadit do českého království Karel IV., vedle autorů v duchovním stavu se etablovala početná skupina „námezdných“ literátů, kteří byli zaměstnáni u panovnických a šlechtických rodů a vytvářeli díla v intencích zadání, tj. oslavná a legitimizační. Jean Froissart (ca 1337–1410) tak měl možnost pohlédnout na děje stoleté války jak z francouzské, tak anglické strany, spojnicí různých verzí jeho rozsáhlých kronik je hierarchizace světa jako jeviště rytířských ctností. I díky těmto autorům se v pozdním středověku objevuje „fantastická“ minulost, kdy se ve vyprávěních o počátcích předních rodů ztrácejí reálné prvky ve fantaskním nánosu bájných bytostí a smyšlených činů. Přes ohromnou dějepiseckou produkci ale myšlení o dějinách nepřekročilo úroveň nastavenou církevními otci v prvých staletích středověku, nijak je nezasáhla ani recepce aristotelismu na křesťanském západě od počátku 13. století. Na místo směělých intelektuálních náběhů přišla velká sumarizující a klasifikující díla, jejichž nejlepším příkladem je *Suma teologická* Tomáše Akvinského, která do detailů propracovávala systém scholastického vědění a argumentace.

Alespoň stručnou zmínku je třeba závěrem této části věnovat také dějepiscectví nekřesťanskému. Díla Josefa Flavia či přesněji Josefa ben Matitjahu (37/38–100) *Židovská válka* a *Židovské starožitnosti*, jež byla nedlouho po svém vzniku přeložena do latiny, se stala pro západní křesťany na dlouhá staletí hlavním zdrojem informací o židovské kultuře a dějinách. „*Není pilným ten, kdo předělává cizí spis co do uspořádání a rozdělení, nýbrž ten, kdo spolu s tím, že vykládá věci nové, pořídí i vlastní celek vyprávění*“, říká autor, kterého vlastní lidé zavrhlí kvůli údajné zradě a Římané nikdy zcela nepřijali. Potlačení židovských povstání v 1.–2. století a rozptýlení Židů do řady diaspor nepřálo zrodu velkých židovských kronik, jež by mohly soupeřit s Flaviovým dílem. Postupně jsou objeovány menší dějepisné a cestopisné texty, jejich plnoprávnému začlenění do dějin dějepiscectví však brání jazykové bariéry. Ty stojí rovněž u potíží se začleněním

muslimského dějepisectví do obrazu středověku. Po počáteční „překladatelské“ etapě a stabilizaci hlavních muslimských říší začaly již od 9. století vznikat první kroniky, jež se zaměřovaly nejen na počátky islámu a následovníky proroka, ale též na širší dějinný kontext (pro Evropany jsou nejznámější kroniky vzniklé v dobách křížových výprav). Mimo obzor středověkých autorů zůstávaly vyspělé literatury středověké Číny a Japonska, jež se až do konce novověku vyvíjely v jisté izolaci od okolního světa.

K dalšímu čtení:

ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Praha 2001.

BLÁHOVÁ, Marie: *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila (3) v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota*. Praha 1995.

CURTIUS, Ernst Robert: *Evropská literatura a latinský středověk*. Praha 1998.

DOSTÁLOVÁ, Růžena: *Byzantská vzdělanost*. Praha 1990.

KRATOCHVÍL, Zdeněk: *Filosofie mezi mýtem a vědou. Od Homéra po Descarta*. Praha 2009.

DE LIBERA, Alain: *Středověká filosofie*. Praha 2001.

TŘEŠTÍK, Dušan: *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení*. Praha 1968.

VERNANT, Jean-Pierre: *Počátky řeckého myšlení*. Praha 1995.

VEYNE, Paul: *Věřili Řekové svým mýtům? Esej o konstitutivní imaginaci*. Praha 1999.

Renesance, reformace a protireformace

Církevní koncily první poloviny 15. století nejsou jen důležitou kapitolou obecných dějin. V Kostnici, Basileji a poté Ferrare a Florencii, kde se sešli církevní hodnostáři a učenci z celé Evropy, probíhala netoliko jednání o otázkách církevního uspořádání, nýbrž stejnou měrou také intenzivní intelektuální výměny. Hojně byly opisovány texty, své majitele měnily rukopisy, vyřčené myšlenky nalézaly ochotné posluchače. Pro hodnostáře ze severu otevíral kontakt s italskými učenci nové světy, což teprve při jednání o církevní unii se zástupci byzantské církve. Rozšiřovaly se obzory myšlenkové i jazykové – znalost řečtiny přestávala být výsadou, vedle ní se nesměle objevovala hebrejšтина a další biblické jazyky. Zintenzivnění kontaktů v rámci Evropy a objevy nových světů během zámořských výprav vnášely nové podněty do dějepisné práce, nejvýraznější

změnou však byl bezesporu vynález knihtisku, který pronikavě zlevnil knihy a postaral se o jejich snadnou dostupnost. Tiskařské dílny po celé Evropě vydávaly oblíbené kroniky od antických autorů až po nedávnou minulost, a naplňovaly tak nejen širší potřebu po historických a zábavných pracích, ale i po textech podstatných pro vytváření církevního dogmatu v minulých staletích.

Hovoříme-li o renesančním dějepisectví, nelze začít s výkladem jinde než v městech na Apeninském poloostrově. Zde se rozvíjejí tři základní linie renesančního dějepisectví: narativní (literární), politická a kritická. Prvé šlo o znovuoživení antického dějepisectví v jeho literárních kvalitách a v klasické latině (tj. především Tita Livia) a jeden z jejích představitelů zanechal svou stopu i v českých dějinách (jde pochopitelně o Eneáše Silvia Piccolominiho, který krom *Kroniky české* napsal díla věnovaná vládě císaře Friedricha III.). Za zakladatele kritické linie můžeme bez pochyb označit Lorenza Vallu (1407–1457), který využil znalostí získaných studiem klasické latiny a podrobil drtivé kritice tzv. Konstantinovu donaci, již prohlásil na základě jazykového rozboru za falsum (sluší se doplnit, že o něco dříve ji historicky zpochybnil Mikuláš Kusánský, jeden z nejpozoruhodnějších teologů a filosofů pozdního středověku). Rozmach politického myšlení příznivě podpořil vytváření politické linie, již nejlépe reprezentují jména Niccoly Machiavelliho (1469–1527) a Francesca Guicciardiniho (1483–1540). „*Málo čtete o historii, a když už čtete, pak často vůbec nepochopíte pravý smysl jejich dějů*“, říká prvý v úvodu *Rozprav o prvních deseti knihách Tita Livia*. Antický historik mu nebyl vzorem klasické latiny, nýbrž záminkou k přemýšlení o důvodech, jež vedly k úpadku kdysi mocné římské říše, a o dějinných silách, působících ve starověku i v Machiavelliho přítomnosti. Znalost obého se měla stát nástrojem výchovy vladaře schopného obstát v poměrech na Apeninském poloostrově v prvních desetiletích 16. století. Stejně tak byla minulost vodítkem přítomnosti pro Guicciardiniho v jeho pojednáních o dějinách Itálie a Florencie, ač prvé dílo se věnovalo minulosti zcela nedávné – možná právě proto získalo církevní imprimatur s obtížemi a bylo tištěno až dlouho po autorově smrti. Itálie byla v jistém smyslu pro formování politického modelu dějepisectví ideální zemí: jednak kvůli intelektuálnímu zázemí – i proto pocházeli nejvýznamnější autoři z Florencie, Říma, resp. později Neapole – jednak kvůli politickým poměrům, které přímo pobízely tímto směrem (alespoň drobnou zmínku si ale v souvislosti s politickou linií zaslouží pozdější dílo českého autora, Pavla Stránského *O státě českém*, tištěno 1634).

Na sever od Alp byla situace poněkud odlišná. Do ochotného přejímání a přetváření podnětů italské renesance rázně zasáhla reformační hnutí. Již v první etapě náboženských polemik a hledání místa nových konfesí ve společnosti hrála minulost a argumentace prostřednictvím starých textů důležitou roli, podobně jako o století dříve v souvislosti

s husitstvím. Rozličné propagandistické spisky zde ponecháme stranou, to nejdůležitější z protestantské (luterské) strany je uloženo v tzv. *Magdeburských centuriích* (vydávány 1559–1574), jež vznikly pod vedením Matthea Flaccia Illyrica (1520–1575) a pojednaly prvých třináct staletí církevních dějin. Přestože jde ve výsledném tvaru o obsírné analý, práce na nich byla organizována neobyčejně promyšleným způsobem, když jedna skupina sbírala pramenné podklady po celé Evropě (tedy fáze heuristiky), druhá je třídila a analyzovala (kritika) a teprve poté následovalo vlastní sepisování díla úzkou skupinkou kolem Illyrica. Římskokatolické odpovědi na protestantskou výzvu se ujal kněz Caesar Baronius (1538–1607), v závěru života jmenovaný kardinálem a správcem vatikánských knihoven. Jeho *Annales ecclesiastici*, církevní analý, byly rovněž koncipovány letopiseckým způsobem, který však stejně jako u magdeburských centurií vycházel od výkladu podstatných dokumentů. Ani on se ale nedostal blíže k přítomnosti, jeho výklad skončil na prahu pontifikátu Innocence III. a nenašel následovníka. Baroniův výklad církevních dějin plně odpovídal potridentskému pojetí římskokatolické církve a se vši vehemencí navracel zpět do dějin božskou prozřetelnost. Apologií kalvínského směru reformy jsou zase rozsáhlé *Dějiny reformované církve ve Francii*, sepsané Kalvínovým následovníkem a životopiscem Theodorem Bezou (1519–1605).

Jedním z nesporných předělů v dějepisectví, spojených s renesancí, je emancipace historie jako jednoho z oborů lidského vědění. Dosud byla lidská minulost vždy nějak spojena s teologií na straně jedné, a pokud šlo o ztvárnění, pak s gramatikou a rétorikou na straně druhé. Již v roce 1504 se však konaly samostatné přednášky o historii na universitě v Mohuči, o pár let později přednáší dějiny Filip Melanchthon ve Wittenbergu a podobně je tomu v dalších zemích. Rozvoj empirické filosofie a zájem o okolní svět způsobil, že vedle klasické historie nalézá své místo také *historia naturalis*, „přírodní historie“, zpravidla v podobě objemných kompendií, shrnujících encyklopedicky znalosti o přírodních dějích a zvířatech (za všechny budiž zmíněn Conrad Gessner). Renesanční dějepisectví obrátilo poměr mezi rétorikou a dějepisectvím – rétorika má být pouhou formou vyjádření, nikoli diktujícími a omezujícími hranicemi, přestože ideálem humanistické učnosti zůstává *homo grammaticus*, schopný orientovat se díky znalosti textů ve všech oborech lidského vědění. Vedle oživení klasické latiny získávaly na významu národní jazyky, podpořené překladem biblických textů. Ve třech základních modelech se také ukazuje větší profílance historických prací, přičemž nyní se začínají zvýrazňovat též rozdíly regionální a nacionální – a samozřejmě i konfesní. Německý humanista Heinrich Bebel se na počátku 16. století pyšně táže: „*Co jsou Řeci a Římané ve srovnání s naším Karlem, Ottony, Jindřichy i Friedrichy?*“ Národní dějiny v národních jazycích vznikají v takřka všech evropských zemích, někde ovlivněny náboženskými

a politickými událostmi, jinde zase popouštějící uzdu epické fabulaci jako český kronikář Václav Hájek z Libočan.

Souhrnně můžeme vyzvednout význam přikládaný politickým dějinám a dějinným pravidelnostem, které umožňují formulaci obecných zákonitostí. V jejich intencích se totiž odbývá lidské konání a díky poznání těchto zákonitostí na základě studia minulosti je možné směřovat soudobé dění. Např. Jean Bodin (1529–1596) v zajímavé rozpravě o snazším poznání historie, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566), vyzdvihuje užitečnost historie, avšak v lékařském smyslu, neboť umožňuje poznáním minulého (tj. v Bodinově podání minulosti politické a právní) lépe ošetřovat přítomné; současně podává návod, jak studovat dějepisné texty, aby tento užitek přinášely. Právě koncentrace na přítomnost a nedávnou minulost představuje jednu z důležitých charakteristik, další je změna ve vnímání času, daná mj. i rozmachem mechanických hodin. Čas spásy se odděloval od času dějin, v čemž hrály roli politické události (zánik Byzance, expanze Osmanů, reformace, ale i zámořské objevy), kvůli kterým se dosavadní přehledné koncepty ukazovaly problematické a bylo třeba je různě upravovat. Pohled na úpadek předešlých velkých říší vedl k úvahám o průběhu dějin jako sinusoidě, opětovných úpadcích a vzestupech, takže ani přítomné říše nejsou věčné a jejich čas se nemusí shodovat s křesťanským časem. Tyto úvahy byly podpořeny též stále hojnějším setkáváním s mimoevropskými říšemi, které dalo nové impulsy cestopisnému žánru, a prohlubujícím se poznáním starověkých dějin.

K dalšímu čtení:

BENEŠ, Zdeněk: *Historický text a historická skutečnost. Studie o principech českého humanistického dějepisectví*. Praha 1993.

BURKE, Peter: *Italská renesance. Kultura a společnost v Itálii*. Praha 1996.

BURKE, Peter: *Společnost a vědění. Od Gutenberga k Diderotovi*. Praha 2007.

HANKINS, James (ed.): *Renesanční filosofie*. Praha 2011.

KOPECKÝ, Milan: *Český humanismus*. Praha 1988.

KUDRNA, Jaroslav: *Machiavelli a Guicciardini. K typologii historickopolitického myšlení pozdní italské renesance*. Praha 1969.

Od baroka k osvícenství

Označíme-li nějaké období jako přechodové, dáváme mu tím nálepkou nehotovosti, přede hry k završující a naplňující epoše. Takový soud by byl v dějinách dějepisectví o době od poloviny 17. do sklonku 18. století nespravedlivý, vždyť z jejích výsledků těžíme dodnes. Přesto ji ještě mnohé spojovalo s dějepisectvím předešlých dvou staletí, a to nejen přetrvávající konfesní rozdělení historiků. Rozmach knihtisku dal intelektuálům zakusit opojný pocit mnohočetných propojení přes hranice zemí a ve spojení s přetrvávající akademickou peregrinací zrychlil zásadním způsobem komunikaci. Učenci se spojovali do rozličných *societas eruditorum*, společenství vzdělců, kteří mezi sebou intenzivně korespondovali, zpravidla universální latinou, vedle níž se čas od času prosazovaly módnější jazyky, např. francouzština. Vědění sice zůstávalo stále universální, avšak jeho prohlubování vedlo k tlaku na oborové rozhraničení, jakkoli stále se zřetelem k celku (tedy ne do atomárně roztržštěných oborů jako po nástupu moderní vědy). Historie se již běžně přednášela na universitách, byť šlo převážně o církevní dějiny. Na sklonku tohoto období však pronikla i do škol, a to otevřelo cestu k etablování historie jako bezproblémově přijímaného vědního oboru. Nezbytnou podmínkou vědy je vedle společenského uznání vlastní metoda práce a ta se začala utvářet právě během konfesních sporů na kritice dokumentů, přestože to ještě byla kritika notně intencionální. Prameny byly pro historiky náhle mnohem dostupnější, neboť oblíbené práce se nyní tiskly opakovaně a ve velkých nákladech. Konfesní spory nadto zvýšily zájem o historii i mezi čtenáři. Znovu tedy vycházejí Eusebiovy Církevní dějiny, Flaviova Židovská válka či Liviovy Dějiny Říma. Jsou pramenem, vzorem, ale i předmětem ustavující se kritiky. Křesťanské misie na ostatní kontinenty přinášely fascinující materiál k dějinám a kultuře mimoevropských zemí, jehož zpracování se ujímali polyhistori jako jezuita Athanasius Kircher, zakladatel sinologie, egyptologie a řady dalších oborů, který ovšem nikdy nebyl v Číně ani v Egyptě. Bylo by snadné zesměšňovat omyly, jichž se při studiu a psaní dopouštěl, ty ale vyplývaly z dobového diskursu.

Prakticky ve všech vyspělejších zemích kvete v 17. a 18. století vydávání starších textů, někdy jen ve formě vložených vsuvek do kronikářských zpracování, často ale samostatně a již i s jejich kritikou. Jezuita Jean Bolland začíná roku 1643 vydávat *Acta sanctorum*, soubor životopisů katolických světců. Způsob, jakým on a jeho nástupci přistoupili k sepisování biografii především z legend dochovaných z různých dob, vyvolal kritiku Jeana Mabillona, benediktina z remešského opatství sv. Maura, který se ujal vydávání „konkurenčních“ životů benediktinských světců v pětidílných *Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti* (1668–1701) a zkušenosti získané rozsáhlým studiem středověkých

textů vtělil do základního pojednání o kritice pramenů *De re diplomatica libri VI* (1681), šesti knih o diplomacie, jež byly následovány dalšími knihami věnovanými historii. V této skutečně zakladatelské práci Mabillon stanovil hlavní zásady kritiky pramene, počínaje vnějšími znaky (forma dochování, pečeti atd.) a konče formálními prvky textu (datace, intitlace apod.). Spor bollandistů a mauriánů představuje důležitý impuls ve formulování zásad nestranné kritiky pramenů, nyní již nejen z hlediska jazykového, nýbrž i diplomatického a obsahového. Zdaleka ne všechna barokní vydání ale navazovala na renesanční směr erudovaného (kritického) dějepisectví, který by dále rozšiřovala, mabillonovské zásady byly na svou dobu příliš náročné. Přesto jsou mnohé edice dodnes užívány – pro příklad netřeba chodit daleko, *Miscellanea historica Regni Bohemiae* a *Epitome historica rerum Bohemicarum* učeného jezuita Bohuslava Balbína (1621–1688) patří k takřka povinné výbavě historiků starších dějin.

Vedle pramenů církevních dějin však získává stále silnější zastoupení vydávání textů k národním dějinám. Za zdánlivě nestrannou kritikou působily nacionálně-politické motivy, neboť konfesijní rozdělení Evropy je postupně střídáno rozdělením národním a státním, což se pochopitelně projevilo jak při výběru textů, tak při jejich zpracování v syntetických dílech, jež byla leckdy poskládána jako koláž úryvků a parafrází pramenů. Antonio Lodovico Muratori (1672–1750) vydal v jím založené řadě *Rerum Italicarum scriptores* nejdůležitější narativní texty k dějinám středověku a s jejich vydatným využitím objevoval společné italské dějiny skryté v mnohotvárné minulosti Apeninského poloostrova v taktéž mnohasvazkových *Annali d'Italia*. Jejich koncepce je v souladu s názvem striktně analistická, snaha o odkazy na použité zdroje a alespoň formální aplikace některých Mabillonových zásad je již nicméně odlišují od starších zpracování národních dějin v jednotlivých evropských zemích.

Velká vydavatelská díla jakoby tvořila předeheru k interpretačním pracím následujícího století. Jim udal tón Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) a jeho *Rozprava o obecných dějinách*, jež shodou okolností vyšla ve stejný rok jako Mabillonovy knihy o diplomacie. Někdy bývá nadneseně označována jako mezník mezi starším teologickým a moderním filosofickým výkladem dějin, a to kvůli spojujícímu obecnému svorníku dějinných jevů, který Bossuet nevidí v Bohu, nýbrž v lidské universalitě. S lehkým odstupem lze říci, že dějepisectví prochází dějinami vždy v úzké vazbě na jiný obor – byla to rétorika, politika, teologie a v 18. století přichází na řadu filosofie. Úzké spojnice mezi výkladem dějin a filosofickým myšlením osvícenství nelze přehlédnout. S přiznáním svobody jednání člověku logicky přichází otázka po smyslu jeho činů na tomto světě, vztazích ve společnosti, ale i po širších a přesahujících souvislostech lidské existence, jež by zaplnily místo uprázdněné ústupem teologie. Proto historici pilně studují spisy filosofů

a filosofové hledají odpovědi na své otázky v dějinách – příkladem budiž Gottfried Wilhelm Leibniz, který má jako editor a archivář hannoverského vládnoucího rodu své místo v dějinách dějepisectví. Řada dalších autorů byla rozkročena mezi oba obory a těžko je striktně zařadit, vždyť do dějin dějepisectví patří třeba David Hume a jeho dějiny Anglie od Caesara až do roku 1688. V každém případě musí pokusům o hlubší rozbor dějepisectví pozdního 17. a 18. století nutně předcházet seznámení se s dílem Descartesovým, Leibnizovým, Humovým či Lockovým, o francouzských osvícencích nemluvě. V základu proměn ve výkladu dějin totiž stojí proměna pohledu na člověka a jeho místo v dějinách, jež je jednou z příčin procesu sekularizace myšlení a společnosti.

Mnohé myšlenky přicházejícího osvícenství byly anticipovány v díle neapolského učence Giambattisty Vica (1668–1744) *Nová věda (Cinque libri dei principi di una scienza nuova, 1730)*, které v sobě mísí starší přístupy s novými nápady. Vico patřil k pečlivým čtenářům Descartových spisů, jejichž myšlenky kriticky promýšlel, jeho metodu vyvozovanou z geometrické analýzy však nepřijal. *Nová věda* představuje pokus o komplexní uchopení světa včetně jeho dějin, jež Vico tradičně dělil na tři období, velmi netradiční naopak byla jeho snaha formulovat v těchto obdobích (tj. božském, hérojském a lidském) obecné zákonitosti, které provázejí vývoj každého národa. Vicovy myšlenky ve své době velkou odezvu nenalezly, hledání obecných principů a zákonitostí v dějinách však patřilo k hlavním rysům dějepisných prací přicházejícího osvícenství. Bez ohledu na souhlas s Descartovými myšlenkami, či jejich odmítání, pohled na svět jako výtvar božského mechanika, představy o jeho říditelnosti prostřednictvím správného seřízení komplikovaného mechanismu, začínaly v dobovém intelektuálním milieu převládat.

Význam francouzského osvícenství pro dějepisectví lze možná relativizovat, ne však zcela zpochybnit. Poslední desetiletí starého režimu ve Francii se, jak ukázal už Alexis de Tocqueville, nesla ve znamení protichůdných tendencí, jež sice brzdily racionalizaci společnosti, vytvářely však příhodné intelektuální klima, ze kterého se šířily podněty dál do Evropy. Podobně jako intelektuální spor jsou živnou půdou každé inovace myšlenkové výměny, které se nyní široce rozvíjely a byly podpořeny během napoleonských válek, zvláště tam, kde byly do francouzských vojsk vkládány naděje na zisk národní samostatnosti. Stejně jako v období humanismu i nyní vznikaly učené společnosti, někdy oficiálně, někdy jen nakrátko, nezřídka v poloutajení. I když následná restaurace obnovila hranice, zůstávají tyto společnosti intelektuálními centry, jejich členové se navzájem podporují a při neexistenci odborných časopisů si poskytují první kritické publikum pro zveřejňované nebo jen zamýšlené práce. Přes všechnen esprit

a duchaplnost osvícenských kritik jsou nyní rozvíjeny hlavně kriticko-erudovaný a politicko-filosofický model dějepisectví, literární začíná být pomalu opouštěn, což ale v žádném případě neznamená, že by osvícenci psali nudně.

Politicko-filosofický model našel velkého autora v nobilitovaném vzdělanci. Právník a aktivní politik Charles Louis de Secondat, baron de La Brède a de Montesquieu (1689–1755), otevřel svým pojednáním *Duch zákonů* nové pole bádání. Umění politiky přestává být chápáno jako umění velkého jedince vládnout podle předpokládaných obecných zákonitostí, nýbrž je zde pokládána otázka stanovování norem a jejich vyrůstání z charakteru národů, jenž se zdá být determinantem dějin. Montesquieu jako jeden z prvních přestával vidět otázku zločinu a trestu jako ontologickou záležitost, což stálo u zrodu velké debaty o povaze zákonů a formulaci nových trestních ustanovení na sklonku 18. a v 19. století. Jeho dílo v konečném výsledku směřuje ke snaze o racionalizaci vlády a víře, že v takovém případě se přítomnost a její dějiny změní k lepšímu. Opačný příklad ukázal v druhé velké práci o příčinách velikosti a úpadku antického Říma.

Také další významní osvícenští autoři nepatřili k „čistým“ historikům. Přední místo mezi nimi má François Arouet, tedy Voltaire (1694–1778). Základním žánrem, v němž obohatil dějepisné výklady, byl životopis, a to velkých panovníků. Proti švédskému králi Karlu XII. a postavil Petra Velikého, po *Století Ludvíka XIV.* následovalo *Století Ludvíka XV.* Jejich souborné vydání opatřil předmluvou *Pojednání o mravech a duchu národů*, kde se pokusil nastínit rámec obecných dějin od Karla Velikého do Ludvíka XIII. a vytvořit universální dějinné schéma, v němž ústřední roli hraje lidský rozum a jeho úspěšný postup dějinami, přičemž jedním z nejdůležitějších hodnotících kritérií je kulturní vyspělost společnosti. Voltaire nebyl erudovaný kritik, odmítal faktografickou pedanterii a v souladu se svým postulátem rozumu se postavil do pozice historika-filosofa. V tomto směru se jej snažil následovat jeho životopisec a skvělý matematik markýz de Condorcet s *Pokusem o historický obraz pokroku lidského ducha* (1795), pokoušející se též o co možná exaktní stanovení kulturní „stupnice“ národů.

Osvícenství nepatří jen k Francii, ostatní země možná zaostávaly v espritu, nikoli v kvalitě vznikajících historických prací. Pozornost si zaslouží historické úvahy Johanna Wolfganga von Goethe či Friedricha Schillera, alespoň jménem by měli být zmíněni Edward Gibbon či William Robertson v Anglii a ve Skotsku, v Itálii žijící Němec Hans Joachim Winckelmann, Vasilij Nikitič Tatišče v Rusku nebo Gelasius Dobner a Josef Dobrovský u nás, ale stejně tak i řada dalších autorů. Počínaje osvícenstvím jsme svědky velkého rozmachu dějepisné produkce, jak kritické-pramenovědné, tak syntetické-filosofující. Na jedné straně precizování metod kritiky pramenů, na straně druhé směle konstrukce vývoje lidstva a hledání obecných zákonitostí v tomto vývoji, mechanismů,

jež do svého stroje vložil nebeský hodinář, který již jen přihlíží pozemským dějům jako „skrytý Bůh“, *Deus absconditus*. Podkladem rozvoje dějepisectví nebyl pouze další postup a rozšíření vzdělanosti, historici odpovídali také na očekávání svých společností, jež se postupně přetvářely v moderní národy. Začínala doba „odkouzení světa“ a modernity.

K dalšímu čtení:

- Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*. Eds. M. Svatoš – Z. Pokorná. Praha 1992.
- CERMAN, IVO: *Šlechtická kultura v 18. století. Filozofové, mystici, politici*. Praha 2011.
- KOVRÉ, Alexandre: *Od uzavřeného světa k nekonečnému vesmíru*. Praha 2004.
- KROUPA, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvícenství a moravská společnost 1770–1810*. Brno 2006.
- RÓD, Wolfgang: *Novověká filosofie. I–II*. Praha 2001–2004.
- SLAVÍK, Bedřich: *Od Dobnera k Dobrovskému*. Praha 1975.
- TINKOVÁ, Daniela: *Jakobíni v sutaně. Neklidní kněží, strach z revoluce a konec osvícenství na Moravě*. Praha 2011.

Devatenácté století: ve jménu vědy a pokroku

Na prahu 19. století byl historik stále ještě součástí obecnějšího komplexu vědění, polyhistori pohybuující se suverénně na poli několika vědních oborů nepředstavovali výjimku. Proces specializace a oborového uzavírání však již byl v pohybu. Důležitou roli v něm sehrály reformy školního vzdělávání a universit během druhé poloviny 18. a první poloviny 19. století, které v případě universit můžeme jednoduše shrnout jako sekularizaci a etatizaci universitního vzdělání. Jejich brány měli opouštět vzdělání a ke svému státu loyální odborníci. Pro výuku dějepisu na nižších stupních škol bylo třeba učitelů, kteří by si osvojili obraz dějin „správný“ netoliko po odborné stránce, ale též z hlediska zájmů státu. Ten si skrze obsazování universitních stolic udržoval vliv na výklad a pojetí minulosti. Historie se tak stávala samostatným oborem a již před polovinou 19. století začala pronikat specializace i do ní, zpočátku ve formě samostatných stolic pro středověké dějiny, k nimž se záhy přidávaly další. Upřednostňování výkladu národních (státních) dějin bylo samozřejmostí. Teleologické pojetí dějin přetrvávalo, na místo spásy jako konečného cíle ale nyní vstupoval (národní) stát. Filosofický základ položil etatistickým konceptům dějin Georg Wilhelm Friedrich Hegel ve svých pracích

o filosofii dějin a v triádě, kterou se naplňuje světový duch v pohybu od subjektivního přes objektivní až k absolutnímu. Nacionální motivy stojí mj. u zrodu četných spolků, jež vznikají doslova geometrickou řadou a nahrazují *societas eruditorum* předchozích období. Jakkoli bývalo těžiště jejich činnosti rozličné, historie stála většinou v popředí a některé z nich se v budoucnu staly významnými centry historické práce, jako např. *Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, již založil v roce 1819 svobodný pán Karl von Stein a z níž se po nástupu Georga Heinricha Pertze v roce 1823 stala *Monumenta Germaniae Historica* s promyšleným systémem ediční práce.

Romantická reakce na osvícenství obrátila pozornost k dávným dějinám a zdánlivě čistým ideálům, jež se v hluboké minulosti měly skrývat; stejně tak se prošla staletí a jejich pozůstatky v podobě hradních zřícenin zdály skrývat tajemství, pro něž v racionalizovaném světě nebylo místo. Máchovská putování či anglický gotický román jsou tak jednou z forem návratu do minulosti, pro nás jsou zde důležitější romantické syntézy národních dějin, ač i ony spadají do obecnějšího procesu vytváření (staro)nového fenoménu – *historismu*. V minulosti jsou hledány příčiny a vysvětlení přítomnosti, což v období romantismu vede k návratům do středověku. Ten je brán jako vlastní počátek národních dějin, zde se pátrá po kořenech národního společenství a státu. Ochotné naplňování potřeb moderních národů, jež se v této době utvářejí, vedlo k upřednostňování příběhu národa, jehož koncepce byla silně ovlivněna soudobými filosofickými teoriemi (např. J. G. von Herdera, B. Bolzana ad.), před kritikou pramenů.

Tyto hranice nepřekročil ve svých *Dějínách národu českého v Čechách a na Moravě* ani otec českého dějepisectví František Palacký (1798–1876), snad i neochvějně důvěřující falzům rukopisů Královédvorského a Zelenohorského, jež tak pěkně potvrzovaly jeho přesvědčení o demokratickém charakteru dávných slovanských společností oproti výbojným a hierarchicky uspořádaným germánským. Výklad českých dějin jako „stýkání a potýkání“ dvou kulturních okruhů, jejichž kultura ale byla definována jazykově a nacionálně, zakotvil ve zjednodušené podobě na dlouhou dobu v českém historickém myšlení a zastínil neméně podstatné stránky Palackého olbřímího dějepisného díla. Palacký byl nemálo inspirován francouzskými liberálními historiky, mezi nimiž stojí na předním místě jeho současník Jules Michelet (1798–1874), autor několika desítek historických děl včetně rozsáhlých *Dějin Francie* a *Dějin francouzské revoluce*, který má díky literárním kvalitám svého psaní pevné místo i na Parnasu francouzských spisovatelů. Micheletův vypravěčský talent je nesporný, jeho způsob podání minulých dob, plný strhujících a obratně gradovaných epizod, rétorických figur a přímých promluv aktérů, ale nepředstavoval v romantickém historiografickém diskursu nic výjimečného. Podobně si počínali též další historici této doby, ať se jednalo o Thomase Carlyla či Thomase B. Macaulaye v Anglii nebo Nikolaje M. Karamzina v Rusku. Jistou výjimku

zde představují brilantní analytický duch a autor *Starého režimu a revoluce* a *Demokracie v Americe* Alexis de Tocqueville (1805–1859) a Leopold von Ranke (1795–1886), z jehož prací je třeba uvést *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514* s důležitým exkursem ke kritice pramenů, vedle nich ale měly velkou působnost také knihy, které luterán Ranke věnoval dějinám papežství a období reformace. Pokud Palacký, Michelet a jiní romantičtí historici položili svým dílem působivý základ budoucím výkladům národních dějin, Ranke položil základy přímo historické školy, která hrála významnou roli v německém dějepisectví druhé poloviny 19. století a zosobňovala hodnoty přicházejícího pozitivismu.

Pro romantické historiky bylo zcela samozřejmé, že své vědecké dílo stavěli do služeb národa a vycházeli vstříc přítomným potřebám. Ideál vědy se ale v druhé polovině 19. století měnil. Formalizace a systemizace vědeckých metod vedla k přesvědčení o jejich objektivitě, specializace vědy vedla k uzavírání oborů do vlastních hranic a opomíjení souvislostí s příbuznými vědami. Cílem vědy mělo být zjištění objektivních faktů, historiografický pozitivismus ale měl s dílem Augusta Comta pramálo společného, v rámci stejnojmenného filosofického směru odpovídaly postoje a přístupy historiků spíše názorům Johna Stuarta Milla. Pozitivistický historik měl ideálně shromáždit veškeré dostupné prameny k řešení problému, dále na základě vnitřní a vnější, tj. formální a obsahové, kritiky dokumentů rozlišoval prameny pravé a falešné, prvé pak sestavoval do genetické řady podle vzájemných závislostí a výpovědní hodnoty ve vztahu ke zkoumané události. Metoda spočívající v pramenné kritice přímo předurčovala zaměření dějepisectví na politické, událostní dějiny; požadavek na úplnou heuristiku spolu s přetrvávajícím hledáním počátků moderních národů a státu ve středověku zase upřednostňoval dějiny starověké a středověké. Poznání postupovalo kumulativně, přiřazováním dalších zjištěných faktů k souboru již existujících. Podle slavného citátu Ernsta Renana z roku 1890 „za sto let budeme vědět o minulosti všechno“. Sto let dávno uplynulo a my víme, že poznání minulosti nelze oddělit od přítomnosti a že je nekonečně proměnlivé. Pozitivistické přesvědčení o jedinečnosti a neopakovatelnosti historických událostí nadto znamenalo rezignaci na možnost deduktivní rekonstrukce těch dějinných fenoménů, k nimž se nedochovaly žádné prameny. Induktivní postupy byly přijímány taktéž opatrně, jakékoliv obecné závěry mohly být formulovány teprve po poznání rozsáhlého souboru jednotlivin – ovšem za každou poznanou vystupovaly další, a formulace shrnujících soudů se tak stále odkládala.

Budování pozitivistické historie našlo svůj výraz ve zrodu institucí, jež se stávaly nositeli tohoto pojetí vědy. Ve Francii tak byla roku 1846 zreformována *École nationale des chartes*, která vychovávala archivní odborníky, o necelé desetiletí později byl při vídeňské universitě založen podle pařížského vzoru a se stejnými cíli *Institut*

für Österreichische Geschichtsforschung. Znakem systematizace vědy je rovněž vznik kompendií, která podávají souhrnně základy příslušného vědeckého oboru, jeho zdroje, témata a metody (podobně jako tato kniha). Pro historiky druhé poloviny 19. století plnily tuto úlohu kupříkladu přednášky Johanna Gustava Droysena (1808–1884), shrnuté v knihách *Historik* a *Grundriss der Historik* a velmi přesně a náročně podávající ústřední pojmy oboru, o něco přístupnější a rozšířenější byla *Lehrbuch der historischen Methode* Ernsta Bernheima, v románském prostředí pak příručka Charlese Seignobose a Charlese Victora Langloise *Introduction aux études historiques*. Jistou paralelu k těmto knihám představuje hutná studie J. Golla *Dějiny a dějepis*, reagující na spory v českém intelektuálním prostředí konce 19. století.

Jaroslav Goll (1846–1929) patří, i přes opakované pokusy o snižování jeho významu, k zakladatelským osobnostem českého dějepisectví a zmíněná studie jej spolu s dalšími pracemi rovnocenně vřazuje do dějepisectví evropského. Mistr krátkých forem nepřispěl do knihovnických regálů objemnými syntézami, jeho síla byla v minuciózní kritice doprovázené rozsáhlým intelektuálním zázemím a schopností vnímat komplikovanost minulosti. Ani on se však nevymanil z genetického pojetí dějin, sestávajícího z kontinuální řady příčin a následků. O Gollově škole v českém dějepisectví hovoříme zejména díky jeho učitelskému působení a vedení historického semináře, který se v poslední třetině 19. století stal nástrojem úspěšného tažení pozitivistické historiografie Evropou. Nejde pochopitelně jen o seminář na pražské Karlo-Ferdinandově universitě, který vedl již K. Höffler a Goll jej zreformoval podle göttingenského vzoru G. Waitze, semináře se stávaly nedílnou součástí výuky historie na většině universit. Semináře produkovaly velké množství kvalitních odborníků, pro které se sice leckdy obtížně nacházela odborná místa, mnozí z nich ale pokračovali v historických výzkumech i při středoškolských profesurách nebo při archivní službě, a dějiny dějepisectví se tak v této době začínají rychle „zaldňovat“. Každý specialista snadno vyjmenuje desítky odborníků z konce 19. století, jejichž práce považuje za nezbytné, historikovi dějepisectví se zdá složitě odbýt Georga von Bellow, Hippolyta Taina, Johna Actona či Theodora Mommsena, o početné řadě dalších nemluvě, jen zmínkou o jejich jménech. Vedle politických dějin zažívaly rozmach ještě dějiny správní a právní, rozvíjené bratry Jakobem a Wilhelmem Grimmem, Georgem Waitzem a dalšími historiky.

Výše popsaná podoba pozitivismu převládla ve Francii, Německu, rakousko-uherské střední Evropě, do jisté míry v Itálii a poté v zemích, které byly vystaveny jejich myšlenkovým vlivům, např. Finsku či Japonsku, částečně v Rusku. Nebyla však jedinou závaznou formou historické práce. Země bez starověkých a středověkých pramenů, bez středověké minulosti, v níž by bylo možné hledat kořeny moderního státu, se logicky zaměřila na minulost relativně mladou a její problémy. Severoamerické dějepisectví,

přes dočasnou dominanci pozitivismu rankovského ražení, během níž vyšly velké syntézy dějin mladého národa (např. od G. Bancrofta), obrátilo na sklonku 19. století pozornost na hospodářské problémy a pokoušelo se v opozici proti individualistickému dějepisectví formulovat obecné zákonitosti společenského a hospodářského vývoje. *The New History* nazval v roce 1912 svou knihu James H. Robinson a stejné pojmenování převzal celý směr. Hospodářské dějiny nabídky badatelskou cestu historikům v Rusku, kteří kvůli problémům s carskou cenzurou neměli zcela svobodný prostor k výzkumu politických dějin země; vlivem národohospodářů získávaly své stoupence v Německu stejně jako v Anglii. To vše vytvářelo vhodné podmínky pro další proměny oboru ve 20. století.

K dalšímu čtení:

ČINÁTL, Kamil: *Dějiny a vyprávění. Palackého Dějiny jako zdroj historické obraznosti národa*. Praha 2011.

CHARLE, Christoph: *Intelektuálové v Evropě 19. století*. Brno 2004.

KAZBUNDA, Karel: *Stolice dějin na pražské universitě. I–III*. Praha 1964–1968.

LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*. Praha 2009.

MAJOR, Ladislav – SOBOTKA, Milan: *G. W. F. Hegel. Život a dílo*. Praha 1979.

MAREK, Jaroslav: *Jaroslav Goll*. Praha 1991.

ŠTAIF, Jiří: *František Palacký. Život, dílo, mýtus*. Praha 2009.

Poločas změny

Zdánlivě idylické doby fin de siècle se rychle proměnily v ničivé válečné kataklyzma, zdánlivě neotřesitelný postup pozitivní vědy se v téže době otrásl v základech. Představa historika jako nezúčastněného vědce, který objektivně popisuje zkoumané problémy, vzala za své se zrodem moderního intelektuála na konci 19. století. Byla to nejen Dreyfusova aféra, byť ta asi nejvýrazněji, co zrození intelektuála uspíšilo. Na místo učence bádajícího ve slonovinové věži, jehož nejčastější příčinou smrti je dle ironické poznámky soudobého spisovatele pád z knihovnických schůdků, nastupuje angažovaný intelektuál, vstupující do veřejných sporů a politiky. Bortily se též představy o objektivitě a nezúčastněnosti vědy, individualistické dějepisectví bylo cílem kritiky spisovatelů (např. L. N. Tolstého ve *Vojně a míru*), filosofů (F. Nietzsche v úvaze *O užítku a škodlivosti historie pro život*), sociologů a nakonec i samotných historiků. Novokantovci bádenské a marburské školy přehodnocovali vztahy přírodních a humanitních věd, úvahy sociologa

Maxe Webera o formulacích předmětu bádání ve vztahu k přítomnosti, ideálních typech či hodnotové neutralitě vědy jsou dodnes inspirativní, v prvních desetiletích 20. století se s nimi historici ovšem jen obtížně vyrovnávali.

V dějepisectví proběhly důležité spory o předmět a metodu bádání právě v těch zemích, kde pozitivismus založil své panství nejpevněji – Francii a Německu. Karl Lamprecht (1856–1915) se snažil stanovit v mnohadílných *Deutsche Geschichte* hlavní *typy* jednotlivých dějinných epoch, pokoušeje se místo pohledu na dějiny jako sled jedinečných událostí nalézat obecně platné zákonitosti, při jejichž formulaci se inspiroval spekulativní psychologií W. Wundta. Na jeho knihu se snesla rozsáhlá (a v mnohém oprávněná) kritika a Lamprechtovo působení zůstalo v Německu omezeno na seminář lipské university, za hranicemi však „spor o Lamprechta“ či o „individualismus a kolektivismus v dějepisectví“ nalézal pozorné čtenáře. Lamprecht sám svou metodu označoval jako kulturně historickou, větší význam nicméně měly jeho studie k hospodářským dějinám, na které navazovali jeho nástupci v lipském semináři. Samy kulturní dějiny, ač měly již od sklonku 19. století své specializované časopisy, byly spíše „kompilativním“ směrem bez propracované metody, přebírajícím tu postupy a poznatky národopisu, tu dějin umění, tu zase dějin literárních. Geniální dílo Jacoba Burckhardta nenalézalo pokračovatele. Padla-li ovšem zmínka o časopisech, nelze přejít mlčením vznik *Revue de synthèse historique*, založené roku 1900 Henri Berrem a pod mírně pozměněným názvem vycházející dodnes, která dávala prostor studiím zabývajícím se problémy historického poznání a spojujícím historii s příbuznými vědními obory (jen mimochodem: hned prvé číslo přineslo Lamprechtovu studii o historické metodě v Německu). Berrova *Revue* nás uvedla do francouzského prostředí, kde se spory o metodu v historii odbývaly na půdorysu vymezování vztahu mezi historií a sociologií, již reprezentoval Émile Durkheim. Vzhledem k historizujícímu zaměření sociologie není divu, že se kolem charismatického Durkheima brzy vytvořila skupina žáků z řady humanitních oborů, které fascinovaly jeho myšlenky o kolektivních reprezentacích, dělbě práce a jejím vztahu k společenskému uspořádání či náboženství. Asi nejsoustavněji se pokoušel nalézt uplatnění pro sociologické podněty v dějepisectví François Simiand, který ve studii *Historická metoda a společenské vědy* v leccem předběhl dobu. Alespoň na okraj zde zmiňme, že sociologické přístupy se pokoušel naordinovat české historiografii v posledních desetiletích 19. století T. G. Masaryk, výrazně inspirován myšlenkami Thomase Bucklea, ovšem neúspěšně.

Vznik historiografických škol leckdy podnítí šťastná náhoda. Když bylo po první světové válce znovu připojeno k Francii Alsasko a Štrasburk, bylo třeba obsadit místa na štrasburské universitě francouzskými odborníky. Humanitní vědci mladé a střední generace, kteří by jinak čekali dlouhé roky na uvolnění místa na některé z pařížských

universit, se sešli na štrasburských chodbách v neobyčejně příhodném složení. Mnozí z nich byli Durkheimovými žáky, na prvním místě Marc Bloch (1886–1944), který se vracel z válečného bojiště ověnčen vyznamenáními a obohacen o zkušenosti, jež dokázal zužitkovat ve své odborné práci, najmě v knize o *Králiích divotvůrcích*. Ve Štrasburku se Bloch seznámil s Lucienem Febvrem (1878–1956) a záhy se ukázalo, že je spojuje více než jen nespokojenost se soudobým faktografickým dějepisectvím. V diskusích mezi sebou a s dalšími štrasburskými kolegy si ujasňovali, že historie nemůže zůstat uzavřena do samoúčelného bádání nad událostními dějinami a že chce-li dospět k novým poznatkům a postoupit pod povrch dějů k trvalejším souřadnicím lidské existence, musí si klást jiné otázky a využít postupů sousedních vědních oborů. S tímto přesvědčením zakládají časopis *Annales d'histoire économique et sociale*, koncipovaný podle německého vzoru (*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*), leč výrazně odlišný obsahem již v prvních ročnících. „*Annales nejsou protestem proti oprávněné specializaci, nýbrž proti svévolnému rozdrobování dějin*“, říkají v úvodu k prvnímu číslu časopisu v lednu 1929. Tématy jejich výzkumu byly jak problémy hospodářské, tak i pod vlivem Durkheimovým otázky *mentalit*, dobových forem vnímání, byť badatelské výsledky nebyly vždy nesporné (míněna zejména Febvrova kniha o problému bezvěrectví v 16. století). Přechod Febvra a Blocha z protežovaného, ale přece jen provinčního Štrasburku na řádná profesorská místa do Paříže v druhé půli 30. let znamenal uznání jejich pojetí historie, stíny se však již začínaly dloužit. Roztržka o vydávání časopisu za německé okupace oba přátele rozdělila jen nakrátko, Blochova aktivní účast v odboji na francouzském jihu ale stála talentovaného a inspirativního vědce život. Jeho poslední kniha, *Obrana historie*, je věnována právě Febvrovi... Dědictví zakladatelů *Annales* můžeme snadno shrnout do tří základních bodů: za prvé na místo historie událostní nastupuje historie problémová; za druhé má historik zasadit zkoumaný problém do co nejhustší sítě vztahů a souvislostí (to je Febvrova *histoire totale*, nezbytně vyžadující meziborovou spolupráci); za třetí je třeba zkoumat zvolené problémy v dlouhém časovém úseku.

Bylo by ovšem chybné vidět v historických kolem *Annales* jediné nositele inovací v dějepisectví prvé poloviny 20. století. Historik dějepisectví by rád spoutal vývoj oboru do přehledných směrů a škol, těžko však do připravených škatulek vtěsnat osobnosti, které nebyly součástí žádného uceleného směru a povaha jejich jedinečného díla vylučovala následování v podobě úzeji vymezené historiografické školy. Můžeme tak zmínit Johana Huizingu, tvůrce *Podzimu středověku* a četných inspirativních prací o kultuře, jehož dílo připomíná malířská plátna holandských mistrů; Oswalda Spenglera s jeho srovnáváním civilizací a konceptem jejich cyklického vývoje či Spenglerem inspirovaného Arnolda J. Toynbeeho, tvůrce mohutného díla o civilizacích a jedné z vlivných filosofí dějin. Výzkum hospodářských a společenských fenoménů přítomnosti přesvědčoval

i nejzarytější stoupence individualistického dějepisectví, že život společnosti utvářejí netoliko činy velkých jedinců, ale též zákonitosti skryté pod měnlivým povrchem dějů. Hospodářské a sociální dějiny vyrůstaly ze základu pokládaného osobnostmi, jako byli již jmenovaní sociologové nebo národohospodáři a filosofové jako Georg Simmel či Gustav Schmoller, nelze opomenout ani inspirace přicházející z dalších společenských věd (díla M. Mause, M. Halbwachse atd.).

Hospodářské a sociální dějiny nabízely široké pole také historikům, kteří stáli na politickém spektru výrazně nalevo a hlásili se k myšlenkám K. Marxe. Marxismus nesporně obohatil dějepisectví v mnoha ohledech, jen je třeba pečlivě odlišovat myšlenkové inspirace a politickou praxi, jíž se nevyhnuli mnozí z historiků. Marxistické dějepisectví uvedlo do dějin do té doby opomíjené společenské skupiny, chudinu a dělnictvo, které měly podle apriorních předpokladů být nositeli budoucích revolucí k lepšímu světu. Předpoklady se nenaplnily, historické práce ovšem přinesly mnoho nového, neboť zkoumaly životní podmínky těchto skupin, vytěžovaly sériové prameny (mzdy, ceny životních potřeb atd.) a víra ve změnu dějinných epoch prostřednictvím revolucí přispěla k propracování teorie revolucí a jejich srovnávacímu studiu. Byť přihlášení se k marxistickému pohledu na dějiny představovalo i jistou formu politického vyjádření a snah *épater le bourgeois*, nepochybně se marxismus stal v demokratických zemích na velkou část 20. století podstatným inspiračním zdrojem humanitních věd. Ovšem i historici, kteří patřili k předním představitelům marxistického pohledu na dějiny, jako autor objemných a objevných syntéz 19. a 20. století Eric J. Hobsbawm (1917–2012), jeden ze zakladatelů časopisu *Past and Present*, kde probíhaly živé diskuse o metodě a teorii dějepisectví, poměrně rychle překračovali svazující hranice ideologie a vřazovali marxismus do svého metodického instrumentária jako jednu z řady rovnocenných inspirací. Ne všude ale lze vliv marxismu hodnotit takto kladně.

K dalšímu čtení:

BUROW, John W.: *Krise rozumu. Evropské myšlení v letech 1848–1914*. Praha 2003.

BURKE, Peter: *Francouzská revoluce v dějepisectví*. Praha 2004.

HORSKÝ, Jan: *Noetika kulturních věd Maxe Webera a české dějepisectví*. Ústí nad Labem 1994.

KELLER, Jan: *Dějiny klasické sociologie*. Praha 2004.

ŘEZNÍKOVÁ, Lenka: *Moderna a historismus. Historické reprezentace v proměnách literatury na přelomu devatenáctého a dvacátého století*. Praha 2004.

Meze ideologií a totalitní dějepisectví

Dějepisectví je neustále vystaveno společenským vlivům, a to i v těch nejsvobodnějších společnostech. Historik se vždy nějakým způsobem vyrovnává s otázkami, jež si klade jeho společnost v přítomnosti, vždy přítomným potřebám více či méně přizpůsobuje témata, jež zpracovává, a formy interpretace; v 19. století nelze zcela opomenout ani problém cenzury, byť ryze odborných prací o minulosti se cenzurní praktiky vesměs nedotýkaly. Ve 20. století však dějepisectví prošlo zcela novou zkušeností s přímými zásahy státní moci do práce historiků a v řadě zemí je zažívá dodnes. Formy ovlivňování historického výzkumu byly různé, od manipulativních praktik přes striktní určování témat výzkumů, výkladu minulých dějů a jejich hodnotového zařazení až po zatýkání historiků a rozsudky věznění nebo dokonce smrti.

Můžeme zde plynule navázat na pasáž o marxismu z konce předešlé části. Revoluce a nastolení bolševické diktatury v Rusku po roce 1917 otevřelo prostor pro experiment společenský i vědecký. Jejich osudy jsou si podobné. Organizace historiografie se v prvních letech odbyvala pod vlivem Michaila N. Pokrovského, držitele stranické legitimace s velmi nízkým číslem a propagátora mezinárodně zaměřených srovnávacích dějin. Dříve než se mu jeho „škodlivý sociologismus“ a role při formování komunistické strany mohly stát za stalinských čistek osudnými, Pokrovskij zemřel. Stalinské dějepisectví pak ve 30. letech odvrhlo zbytečné teoretizování, vždyť po historících se chtělo jen tolik, aby vybádaným materiálem podpořili předepsaný obraz pohybu dějin, neúhybně směřujících ke komunistické beztrádní budoucnosti, dějin, které byly bez ohledu na proklamovanou internacionálistu komunismu chápány jako dějiny národní. Nevyhnutelným důsledkem této kombinace bylo imperiální zobrazení minulosti, jak v rovině ideologické (rozšiřující se spirála vítězného postupu socialismu), tak národní (spirála začleňování dalších zemí do Sovětského Svazu či jejich připojování ke komunistickému bloku). Institucionálně měla věda fungovat přísně plánovitě a centralisticky, v triádě akademie (výzkum) – vysoké školy (kvalifikované předávání poznatků vybádaných v akademii) – muzea, archivy atd. (aplikace pro širší veřejnost). Je vcelku samozřejmé, že odborná místa byla vyhrazena dostatečně stranicky prověřeným a spolehlivým „odborníkům“.

Další země východního bloku přebíraly sovětský model vědy s důsledností větší (jako Albánie či Československo) či menší (jako Polsko či Maďarsko). Marxistické základy se však postupem doby stávaly jen povrchovou frazeologickou zástěrkou, pod níž přežívaly relikty pozitivistického přesvědčení o objektivitě vědy a nutnosti konstatovat pouze nesporná fakta. V generacích historiků, které vyrůstaly v dějepisectvích východního bloku, též zakořenila nedůvěra k teoriím, jež bránila v přejímání dalších myšlenkových

podnětů. Tam, kde byly poměry volnější, ale působili badatelé, kteří díky možnosti kontaktů se Západem vytvářeli díla reagující na soudobé intelektuální inspirace, nebo historici, kteří invenčně rozvíjeli marxistický základ v dialogu s nemarxistickým myšlením (např. v Polsku Witold Kula či Jerzy Topolski). Nakonec i v Sovětském Svazu vyrůstaly na okraji oficiální vědy významné osobnosti světového dějepisectví (jako Michail M. Bachtin nebo Aron J. Gurevič) či celé školy (jako sémiotická škola v estonském Tartu, reprezentovaná zejména Jurijem Lotmanem a Borisem Uspenským). Na druhou stranu je třeba zmínit, že boje studené války probíhaly také na frontě dějepisectví, zvláště v dekolonizovaných zemích tzv. třetího světa. Nemusely se ani ocitnout v sovětské sféře vlivu jako některé africké země, nová vlna marxismu v 60. letech 20. století velmi silně zasáhla např. Indii a její university.

Srovnávání hrůz komunismu a nacismu (či šířeji fašismu) a určování, který režim byl horší, patří k oblíbené disciplíně posledních let, zde se omezíme na konstatování, že přes nepoměrně kratší dobu trvání zasáhl nacistický režim do vývoje německého dějepisectví stejně fatálně jako komunistický do ruského. Po roce 1933 se do emigrace uchýlily desítky předních německých historiků a řada z nich, jako např. Ernst H. Kantorowicz nebo historik umění Erwin Panofsky (a celý institut A. Warburga), se do Německa již nevrátila. Smutnou skutečnost představuje ochota, se kterou mnozí přední němečtí historici zaujali místa svých kolegů, kteří byli režimem postiženi, vstupovali do NSDAP a stali se čelnými představiteli nacionálně-socialistické vědy. Ideologie nadřazenosti árijské rasy, „půdy a krve“, jež spolu s přetrvávajícím pocitem křivdy z územního uspořádání po první světové válce zdůvodňovala *Drang nach Osten*, diktovala omezující hranice jakémukoliv šířeji zaměřenému historickému výzkumu.

Denacifikace po roce 1945 probíhala v Německu na všech úrovních poměrně mírnou formou a jen ti nejzprofanovanější historici museli opustit universitní katedry, nikoli však zanechat odborné práce. Theodor Mayer, jedna z významných postav nacistické historiografie, se tak postavil nedlouho po opuštění zajateckého tábora znovu na čelné místo německého dějepisectví, a to díky založení městského institutu pro zemské dějiny v Kostnici, z něhož se po pár letech stal *Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte*, prestižní fórum historiků středověku. Adenauerovské i na druhé straně komunistické Německo přivíraly nad minulostí (nejen) historiků oči. Po druhé světové válce sice proběhla v západoněmeckém dějepisectví debata o tzv. zvláštní cestě (*Sonderweg*) Německa v moderní době, již vyprovokovala kniha Fritze Fischera *Griff nach Weltmacht* (1964), skončila však v rovině obecných úvah o válečné zodpovědnosti, na úlohu historiků ještě nedošlo. Teprve *Historikerstreit* v druhé polovině 80. let rozvířil diskusi o odpovědnosti historiků, zprvu ve vztahu k formulaci

výzkumných témat (konkrétně holokaustu), později došlo na osobní podíl vědců a jejich působení za nacistického režimu. V tom se situace nijak neliší od postkomunistických zemí, v nichž se na hlubší reflexi minulosti oboru před rokem 1989 také dosud čeká a dosavadní debaty se odbyvaly vesměs poukazováním na to, který historik se objevuje ve kterých seznamech.

Svou daň v dějepisectví si vybraly rovněž diktátorské režimy ve Španělsku, kde se teprve po pádu frankistického režimu otevřely hranice k neomezenému recipování podnětů evropského a amerického dějepisectví, či mussoliniovské Itálii, jejíž věznice ukrátily život jednomu z talentovaných a inspirativních marxistických historiků Antonio Gramscimu. A stejně tak se i v těchto zemích setkáme s historiky, kteří likvidaci svých kolegů mlčky přihlíželi nebo jí dokonce napomáhali a využívali výhod poskytovaných režimem. Odborné a veřejné působení vědců, kteří se zapletli s totalitními režimy a svou činností aktivně napomáhali k jejich upevnění, by ovšem nemělo být předmětem černobílých odsudků, nýbrž mělo by vést dnešní historiky k otázkám po vlastní zodpovědnosti, schopnosti odolávat společenským tlakům (ale i lákavým nabídkám), vůli zjišťovat a nezávisle na přítomných očekáváních formulovat vědecky podložené soudy o minulosti.

K dalšímu čtení:

JIROUŠEK, Bohumil: *Josef Macek. Mezi historií a politikou*. Praha 2004.

POPPER, Karl Raimund: *Bída historicismu*. Praha 1994.

SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha 2012.

TOMEŠ, Josef: *Historie v čase zkoušky*. Praha 1992.

Ve víru inovací

V roce 1949 vyšla ve Francii objemná kniha *Středomoří a středomořský svět v epoše Filipa II*. Jejím autorem byl Fernand Braudel (1902–1985), historik, který si před nástupem po bok L. Febvra v čele 6. sekce EPHE prošel středoškolskou profesurou v Alžíru, působením na universitě v brazilském São Paulu a zajateckým táborem pro důstojníky v letech druhé světové války. Všechny získané zkušenosti dokázal využít ve svém odborném díle. Zmíněné *Středomoří* sice zaznamenalo rozsáhlé ohlasy ve světě až o necelá dvě desetiletí později, ve Francii se po jeho vydání – a v neposlední řadě díky

osobnímu charismatu – stal Braudel „knížetem historiků“. *Středomoří* totiž ukazovalo, jak lze na velké časové a prostorové ploše naplnit postuláty, jež na historii kladli otcové Annales, a místo politických dějin posunout do popředí fenomény trvalejší. Podobný cíl měla též další Braudelova díla, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* a syntéza dějin Francie, již rozpracoval ke konci života. Braudel dokázal dát starším konceptům přitažlivé nálepky a postavit je do centra pozornosti historické obce, ať již šlo o „dlouhé trvání“, jež nalezneme u Durkheima či Simianda, nebo *histoire globale*, navazující na Febvroy „totální dějiny“. Jeho přínos byl též organizační, neboť své velké hospodářské syntézy nemohl zpracovat vlastními silami, a díky podpoře francouzské vlády tak zapojil do rozsáhle koncipovaných výzkumů nejen mladé badatele francouzské, ale též z východní Evropy, ponejvíce polské. Jen kýžené „vlastní“ vysoké školy se Braudel nedočkal, EHESS byla založena až v roce jeho odchodu do penze (1972) a stala se poté základnou „analistického“ směru v dějepisectví.

S druhou generací školy Annales, reprezentovanou především F. Braudelem (vedle něj si zaslouží alespoň zmínku R. Mandrou, z dalších spřízněných historiků pak P. Chaunu nebo E. Labrousse), je spjat důležitý inovační směr v poválečném dějepisectví. Směřoval k vytváření velkých vývojových schémat minulosti, především v hospodářské oblasti. Stránky historických publikací se začínaly plnit grafy, tabulkami, hospodářskými cykly a konjunkturami, které se zdály představovat přehledný obraz minulosti a hospodářský vývoj ke komplikované přítomnosti. Kvantitativní dějepisectví, vydatně využívající metod statistické analýzy, nalézalo silnou odezvu i za francouzskými hranicemi, zvláště v Německu. Zde nabízelo historikům, potýkajícím se po letech nacistické ideologie s nedůvěrou k velkým teoriím a oživujícím rankeovský postulat zjišťovat „*wie es eigentlich gewesen ist*“, cestu k „objektivní“ historii a spojilo se s tradicí německých hospodářských dějin. Svazek to byl šťastný, neboť z něj vzešly modernizované sociální dějiny, které od 60. let udávaly tón německému bádání. Bielefeldská škola se snahou o syntetické uchopení společností a jejich procesů představuje rovnocennou a systematictější založenou paralelu k snahám o „totální dějiny“ společnosti historiků Annales, badatelé jako Hans-Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, Reinhart Koselleck nebo Thomas Nipperday se zabývali nejen výzkumy 18.–20. století, ale také pojmovým aparátem historiků a z této linie výzkumu vzešlo důležité osmidílné kompendium *Geschichtliche Grundbegriffe* (1972–1997, z jeho autorů třeba zmínit ještě Wenera Conze).

Historik dějepisectví vždy musí vyvažovat přirozené upřednostňování inovačních směrů, metodických sporů a problémových okruhů na straně jedné a obtížně naplnitelnou snahu pohlédnout na dějepisectví v dané epoše globálně na straně druhé. Valná většina historiků se v letech po druhé světové válce stále pohybovala v souřadnicích více či méně

modifikovaného pozitivismu. Na světovém kongresu historiků v Římě v roce 1955 čelil Braudel ostré kritice své knihy o Středomoří, jedni ji odsuzovali jako knihu bez aktérů (to kvůli částem věnovaným geografickému a hospodářskému utváření Středomoří), druzí jako knihu věnované „typicky bezdějinným“ etnikům (tj. nomádům apod.). Rozmach hospodářských a sociálních dějin znamenal rozšíření spektra témat a metod, avšak nikoli změnu v teoriích historického poznání a pojetí historie jako vědy. Tyto změny přišly až s šedesátými léty, dramatickými jak ve společnosti, tak ve vědě.

Byť se během studentských bouří v západní Evropě na konci 60. let zdálo, že marxismus zažívá novou etapu rozvoje, šlo o spíše povrchní a krátkodobé oživení, kritické analýzy frankfurtské školy byly původnímu marxismu již hodně vzdáleny. Na dějepisectví měl mnohem větší vliv strukturalismus, který se vydal na úspěšnou cestu humanitními vědami, od lingvistiky přes etnografii a antropologii až k historii, jež do sebe strukturalistické a poststrukturalistické podněty nasála s nečekanou intenzitou. Podobně jako se M. Blochovi a L. Febvrovi rozevřely výzkumné obzory v kontaktech s dalšími vědami, studovali nyní historici pilně knihy a studie antropologů (C. Lévi-Strauss, C. Geertz), sociologů (M. Weber, N. Elias, P. Bourdieu), filosofů (J. Habermas, J. Derrida), lingvistů a literárních teoretiků (R. Barthes), ba i psychoanalytiků (J. Lacan), a objevovali myšlenky uložené v pracích starších autorů (F. Nietzsche ad.). Skutečně zásadním způsobem dějepisectví ovlivnil Michel Foucault, jak díly věnovanými teorii poznání (*Slova a věci* z roku 1966 a o něco pozdější *Archeologie vědění*), tak knihami zabývajícími se procesy marginalizace a společenského vylučování a represivních a kontrolních praktik moderní společnosti (za všechny *Histoire de la folie à l'âge classique* nebo *Dohlížet a trestat*). To všechno vytvářelo vhodné podmínky pro hledání nových badatelských cest.

Označení *mikrohistorie* pro jeden z nejvlivnějších dějepiseckých proudů poslední třetiny 20. století sice přišlo z literární hříčky Raymonda Queneaua *Modré květy*, nicméně plně vystihovalo povahu tohoto směru. Místo teleskopu mikroskop, požadovali mikrohistorici, místo globálních pohledů detailní analýza vybrané komunity v určitém období, jakou provedl např. Emmanuel Le Roy Ladurie s využitím inkvizičních protokolů z výslechů vesničanů pyrenejské vesnice Montaignou (1975), nebo zvoleného problému, v jehož volbě prokázal šťastnou ruku např. Carlo Ginzburg v knize o sečtělém a svérázném mlynáři Menochiovi v knize *Sýr a červi* (1976). Dlouho patřila mikrohistorie pozdnímu středověku a ranému novověku, které nabízely prameny v míře dostatečné, leč ne zahlcující, později se ukázaly možnosti mikrohistorie i na tématech moderních dějin, jak dokládá třeba nápaditá práce Alaina Corbina *Na stopě neznámému* (1998). Jistou paralelu mikrohistorii představují oblíbené dějiny každodennosti, jež se

v posledních letech zdají být úrodným polem pro jakýkoliv a jakkoli málo metodicky promyšlený nápad zpracovat dějiny čehokoliv. Historici kolem Annales se po Braudelově kvantitativním období vrátili k myšlenkám zakladatelů a začali se zajímat o fenomény mentalit (Georges Duby), jejichž poměrně vágní koncept byl nahrazen slibnějším výzkumem představ, imaginací (*imaginaire*, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt). A také oni se postupem doby posouvali k moderním dějinám (François Furet, Roger Chartier) a pomalu opouštěli odmítavý přístup k událostním dějinám.

Reakce na dějepisectví upřednostňující problémy před narativními freskami na sebe ostatně nedala dlouho čekat. Již v roce 1979 volal Lawrence Stone po návratu vyprávění, podobné postoje zaujímal o něco později Dominick LaCapra. Problémové dějepisectví nepochybně slibovalo nové objevy a korekce velkých vysvětlujících teorií (např. právě braudelovského vysvětlení zrodu kapitalismu), nemohlo však naplnit očekávání, která na historii právem kladli čtenáři již od romantismu – velké narativní syntézy. Nakolik je možné úspěšně skloubit problémový přístup s narativním, ukázala řada prací posledních dvou desetiletí (autorů jako Simon Schama, Eric J. Hobsbawm nebo Niel Ferguson). Narativistická reakce ale měla i druhou tvář. Několik let před studií L. Stona vydal literární teoretik Hayden White knihu *Metahistorie* (1973), ve které se pokusil dokázat, že výsledný způsob historického podání je determinován výrazovými prostředky, jaké si historik volí. Podle užitých tropů (metafora, metonymie, synekdocha, ironie) se utváří sujet práce (Whiteův termín *plot* se do češtiny překládá obtížně), a historik tak předkládá čtenáři romanci, komedii, satiru či tragédii. White dokládal svou teorii analýzou děl čtyř významných historiků a čtyř filosofů 19. století a krom literární formy díla se zaměřil i na souvislost mezi formou a „teorií pravdy“ a ideovými postoji zkoumaných autorů. Whiteova místy zjednodušující, leč v mnohém nápaditá a podnětná kniha vyvolala o něco později v dějepisectví 80. a 90. let velkou polemiku, pro niž se vžilo označení lingvistický obrat.

Notně k ní přispěl sám White dalšími pracemi, v nichž vyhrotil své původní stanovisko až k neudržitelným tvrzením, že historie ve svých vyprávěních podává ve výběru a kompozici událostí stejně fabulativní obraz jako literární díla. Rozběhla se tak debata, ve které jeden krajní pól představovali stále méně početnější zastánci tradičního objektivistického dějepisectví, druhý relativisté, kteří v návaznosti na koncepty dekonstrukce textu J. Derridy v důsledku zcela popírali poznávací možnosti historie a vydávali ji za pouhý produkt historikovy imaginace. Debata přinesla mnoho vyostřených a stěžejných soudů, obrátila ale také pozornost k důležitému problému historického poznání, jeho zprostředkovatelnosti, vztahu poznávané minulosti a historického textu a v neposlední řadě též k literárním kvalitám historikovy práce.

Relativizace historického poznání ovšem vedla až k úvahám o krizi historie (Gérard Noiriel).

V posledních desetiletích zatočil s historií *linguistic turn*, po něm *postmodern turn*, *cultural turn* a je až s podivem, že historici stále píší knihy, které srozumitelně oslovují přítomné čtenáře. Ovšem logicky, čím blíže se ocitáme přítomnosti, tím obtížněji se hledají mezi desítkami tisíc aktivních historiků (jen v České republice se podle Lexikonu historiků z roku 1999 považuje za reprezentanta této profese více jak sedm stovek lidí) a násobně větším počtu prací, jež publikují, jednotící směry a souhrnné charakteristiky. Rozbitím modelu dějepisectví jako dějepisectví „bílého muže“ se začali svých míst domáhat všichni, kdo z něj byli dosud vylučováni. V první řadě ženy a gender history, trvalejší ráz zřejmě budou mít kulturalistické směry, které se po prvních „objevech“, že pohled jiných společností na euroamerickou je podstatně odlišný, dostaly k promyšleným výzkumům, především na poli moderních dějin. Ve světě, který přes rozsáhlou kritiku ekonomického přístupu k životu, hodnotí také užitečnost vědy optikou výdajů a přínosů, jsou mnohé z „nových“ směrů zároveň způsobem, jak se prostřednictvím do minulosti promítaných hodnot přítomnosti domoci universitních míst a grantových prostředků. Teprve další desetiletí ukáží jejich vědecký přínos, či naopak efemérnost. Kritické pozorování současných postojů k historii a dějinám nám v každém případě může napomoci, abychom přesněji posuzovali vývoj svého oboru, tento soud ale platí o obráceně – díky poznání minulosti oboru je historik schopen kriticky se vyrovnávat s přítomností a čelit snahám o manipulaci historie.

K dalšímu čtení:

Historik v proměnách doby a prostředí – 20. století. Eds. J. Hanuš – R. Vlček. Brno 2009.

HORSKÝ, Jan: *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy.* Praha 2009.

CHARTIER, Roger: *Na okraji útesu.* Červený Kostelec 2010.

VALENTA, Martin: *Revoluce na pořadu dne. Kritická teorie frankfurtské školy a její recepce v německém protestním levicovém hnutí šedesátých let dvacátého století.* Praha 2011.

VEYNE, Paul: *Jak se píšou dějiny.* Červený Kostelec 2010.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Jak využijete dějiny dějepisectví při zpracovávání seminárních, bakalářských atd. prací?
- 2) Kdy a proč byla historie součástí rétoriky?
- 3) Kdy se začínají vytvářet zásady textové kritiky?
- 4) Uveďte základní shody a rozdíly mezi romantickým a pozitivistickým dějepisectvím.
- 5) Který myšlenkový směr výrazně ovlivnil dějepisectví v 60. letech 20. století?